

חנן חבר ועדי אופיר הומי ק. באבא: תיאוריה על חבל דק

הומי ק. באבא הוא תיאורטיקן של הספרות והתרבות ומדובריו הראשיים של השיח הפוסט-קולוניאלי בלימודי התרבות. באבא הוא אנגלי ממוצא הודי-פרסי המלמד באוניברסיטת ססקט באנגליה. עבודותיו קובצו בספר *The Location of Culture*¹.

נקודת המוצא למפעל התיאורטי של באבא הוא המהפך שחולל אדוארד סעיד בחקר התרבות הקולוניאלית והפוסט-קולוניאלית עם פרסום ספרו אוריינטליזם (*Orientalism*) ב-1978. באוריינטליזם חשף סעיד את אופי יחסי הכוח והשליטה שמומשו ושוכפלו באמצעות ייצור רב-ממדים של ידע "מדעי" ו"ספרותי" על אודות האחר האוריינטלי. סעיד חשף את האידיאולוגיה המגלמת בשיח האוריינטליסטי וביסס את ביקורת האידיאולוגיה הזו על הצגתה כשיח הומוגני המשמש את החברות המערביות לביצור שליטתן ב"אחר" המזרחי. היחס הבינארי בין ה"אני" המערבי ל"אחר" המזרחי מודגם שוב ושוב בעבודתו של סעיד ומוצג כמנגנון מרכזי בארגון מערכות הידע/כוח הכרוכות בשיח האוריינטליסטי.

במרכז עבודתו של הומי באבא מצוי ניסיון שיטתי לפרובלמטיזציה של המערך הפרשני שהציג סעיד באוריינטליזם, לחידוד הבחנותיו התיאורטיות ולעידון התפישה האסטרטגית שתפש סעיד את הכתיבה התיאורטית-פרשנית. למעשה, טוען באבא, הדימוי שנוצר מתוך הניתוח של סעיד הוא חלק ממנגנון השליטה של התרבות הקולוניאלית עצמה, ובמובן זה הוא מצוי על רצף אחד עם יחסי הידע והשליטה שהיו מושא לניתוחו של סעיד. האסטרטגיה הפוליטית הנגזרת מן הניתוח הסעיד – חשיפת המשמעות הכוחנית של האידיאולוגיה האוריינטליסטית – מביסה את עצמה הן מפני שהיא משמרת את מקום "האחר" כאובייקט שחייב את כינונו לשיח הקולוניאלי, והן מפני שהיא שומרת את מיקומי הסובייקט והאובייקט שיצר השיח הזה כקבועים ויציבים. בהקשר זה, עבודתו של סעיד רק מדגימה בעוצמה בעיה עקרונית של התיאוריה הביקורתית של החברה והתרבות בתנאי מצב פוסט-קולוניאליים, כשההגמוניה התרבותית ויחסי הכוח הכלכליים הפוליטיים מוסיפים לשמר חלק, אם לא את רוב מבני השליטה הקולוניאליים. בתנאים כאלה השאלה היא, האם בהיותן, הן עצמן, חלק מן השיח המערבי ההגמוני מסוגלות התיאוריה והפרשנות העוסקות בתרבות הפוסט-קולוניאלית להציג אלטרנטיבה ממשית לשיח הזה ולחמוק מיחסי השליטה שהוא מממש ומשכפל.

את המהלך של באבא אפשר לסכם בנוסחה מעין זו: מוטיבציה ניאומרקסיסטית: לפתור את הבעיה התיאורטית/פוליטית של יחסים בין שיח אידיאולוגי לשיח ביקורתי, שעבודתו של סעיד חושפת ומדגימה; הפתרון פוקיאני: ניתוח אסטרטגי של מערכי ידע/כוח; התרומה הייחודית של באבא לפתרון: טרנספורמציה פסיכואנליטית-לאקאניאנית, אנטי-פוקיאנית באופייה, של ניתוח מערכי הידע/כוח, מיפוי השדה שנפרשות בו עמדות הסובייקט על-פי תגובות של דחיייה והכחשה, פנטזיה והזדהות. את המהלך הזה מזינים מקורות פוסט-סטרוקטוראליסטים (דרידה, לאקאן ופוקו), אבל גם מסורת הביקורת האנטי-קולוניאלית (בראש ובראשונה פאנון). ובשני המקרים מבצע באבא

1. Bhabha, Homi K., 1994. *The Location of Culture*. London: Routledge.
Bhabha, Homi K., ed. 1989. *Nation and Narration*. London: Routledge.

קריאה-מחדש, זו כנגד זו, של שתי מסורות החשיבה שלו. את האחר של פאנון קורא ומפרש באבא באמצעות לאקאן ופוקו; את ביקורת ה"לוגוצנטריזם" של דרידה הוא קורא ומבקר באמצעות פאנון.

ברגע שמבצעים את המעבר הפוסט-סטרוקטוראליסטי, שכבר הפך לשגרת, מתוכן האמירה לפעולת האמירה, מן ההיגד (énoncé) להגדה (énonciation), ורואים את כינון הסובייקט באמצעות השיח כתוצר של פעולות הגדה, נפתח פתח תיאורטי לתאר את כינון הסובייקט כצומת של פעולות הגדה, שפורשות שדה של עמדות סובייקט עם אפשרויות ההתכוונות הפסיכולוגיות והפעולה הפוליטית הנלוות אליהן. את השדה הזה משליך באבא על היחס הבינארי ההומוגני – אני/מערבי/שולט – אחר/מזרחי/נשלט – באופן שמפצל ומרדד אותו. באבא קורא-מחדש את סעידי ומבקש לערער את הבינאריות המרכזית בין "אני" מערבי, שולט, ל"אחר" מזרחי, נשלט, ולהעמיד את היחס הזה בכל אחד מקטביו ביחס כפול של שולט שהוא גם נשלט. הוא מציג את היחסים הבינאריים בין שני הקטבים ההומוגניים שחשף סעידי כפרי דימוי אידיאולוגי המכסה על ניגודים מרובדים ועל יחסים קונפליקטואליים לא-יציבים, פתוחים לכמה אסטרטגיות של פעולה ותגובה. בכל אחד מן הקטבים של היחס הבינארי חושף באבא יחס בינארי נוסף, פנימי. בשביל האני המערבי, האחר הוא בעת ובעונה אחת מושא של תשוקה ופנטסיה ומושא של ידע: מצד אחד האחר הוא "נשוא למחקר, לגילוי, לפרקטיקה; מצד שני, הוא מחוץ של חלומות דימויים, פנטסיות, אובססיות ותביעות" (להלן, עמ' 149). אצל האחר, הנשלט, יש פיצול מקביל בין פנטסיה וידע: האדם המערבי, שגם הוא מופיע כאחר, הוא בעת ובעונה אחת מושא של תשוקה (להיות כמו הלבן) ומושא של ידע (הלבן הוא מקור הידע, מן הלבן יש ללמוד תרבות, נורמות).

תוצאת ההכפלה בשני הקטבים היא קיומם, בעת ובעונה אחת, של תהליכים פסיכולוגיים מנוגדים או קונפליקטואליים ביחס לאחר, כגון: משיכה ודחייה, הזדהות והכחשה, ופרישת שדה מורכב יותר של יחסים אפשריים בין עמדות סובייקט מקוטבות. יצירת ההבדלים הגזעיים (והגנרטיים), ומתן ביטוי מחותך להבדלים אלה במונחים של צבע עור ובאמצעות סדרה של תכונות סטריאוטיפיות הם דרישה מבנית ותוצר נלווה של השדה הזה, כמו גם חומר הבערה הדרוש לשכפולו: "ברצוני לטעון שהבניית הסובייקט הקולוניאלי בתוך השיח [רמת ההיגד] והפעלת הסובייקט הקולוניאלי באמצעות השיח [רמת ההגדה] תובעים מתן ביטוי מחותך של הבדל – הבדל גזעי והבדל מיני. ביטוי מחותך כזה הופך לעניין מכריע כשמניחים שבגוף טבועים גם רישומיה של כלכלת תענוג ותשוקה וגם אלה של כלכלת שיח, שליטה וכוח". (להלן, עמ' 145). השאלה המוצבת במקרה הדיון אינה האם הסטריאוטיפ הוא ידע תקף, אלא כיצד ידע זה נוצר ומשוכפל בשדה התרבותי הקונקרטי. על השאלה הזו עונה באבא בעזרת מושג הפטיש הפרוידיאני: ישנה "זיקה תפקודית בין קיבוע הפטיש לבין הסטריאוטיפ... פטישיות היא תמיד "משחק" או היטלטלות בין האישור הקדמון של כוליות/דומות... לבין החרדה המתקשרת להעדר הבדל" (להלן, עמ' 152). פטישיות היא גם "צורת ידע לא-דכאנית המאפשרת להכיל בעת ובעונה אחת שתי אמונות סותרות, האחת רשמית והשנייה סודית, האחת ארכאית והשנייה מתקדמת, האחת מתיישבת עם מיתוס המוצא [הגזעני], השנייה מבטלת הבדל וחלוקה" (להלן, עמ' 155). וה"משחק" הזה, צורת הידע הזו, משרתים את שני הצדדים ליחסי הכוח וניזונים מן ההשקעות הנפשיות של שניהם.

מפירוש כזה אפשר היה להבין שקילות לכאורה בין כל העמדות – כל אחד יכול לתפוש כל עמדה. כאן מסתייג באבא מפירוש מסלף שצפוי (ואף ניתן) לדבריו. טענתו היא, שהתיאור המפרק של הבניית הסובייקט הקולוניאלי אינו רק פעולה של ביזור יחסי הכוח המופעלים מעמדות סובייקט שונות שמוצבות במיקומים שונים (כפי שהיה טוען אולי פוסט-סטרוקטוראליסט נאיבי), אלא שעל התיאור כזה לצייט גם למסגרת הכללית, ההיסטורית, של יחסי הכוח הקולוניאליים ולאופוזיציה הבינארית המרכזית שלהם. הכוח הקולוניאלי הוא "צורת ניהול-שליטה, שבה... הקסרקטין ניצב לצד הכנסייה הניצבת לצד כיתת בית-הספר; המחנה הצבאי נערך בערצמה לאורך 'הקווים האזרחיים', נראות זו של מוסדות הכוח ומנגנוני מתאפשרת מפני שהפעלת הכוח הקולוניאלי מאפילה על יחסי הגומלין ביניהם, מייצרת אותם כפטישים, מחזות של עליונות גזעית שבאה כביכול 'מן הטבע'" (להלן, עמ' 156–157). באבא אינו רוצה שמחיר תיאור מיקומי הסובייקט יהיה בוותור על אסטרטגיה של פעולה פוליטית-תרבותית, אבל הוא מבקש להבהיר שמקום מושבו של הכוח הקולוניאלי הוא "כל-מקום" (שם), וזה כולל כמוכן את מחוזותיה של הפרקטיקה התיאורטית עצמה.

המאמר של באבא מיטלטל למעשה בין שני קטבים: מצד אחד, מאמץ לתת דין וחשבון מפורט ומפרק של בניית האופוזיציות ועמדות הסובייקט הבינאריות בתוך השיח הקולוניאלי; מצד שני,

מחויבות בסיסית למהלך אסטרטגי כולל, תיאורטי ופוליטי, שמכיר באסימטריות הבסיסית ביחסי שולט-נשלט (החובקת את כל היחסים האחרים ועומדת בראש ההיררכיה שלהם) ואינו חדל להיאבק בה. מכאן עולות מיד שאלות על ההקשר ההיסטורי של הניתוח ועל האופן שבו הניתוח התיאורטי מוצב בתוכו ומסוגל לתת עליו דין וחשבון. המעבר מאפיון רבי-משמעותה של עמדה כלשהי בשדה יחסי-הכוח להערכה תיאורטית ומוסרית של ממדי ההתנגדות או ההשלמה עם יחסי השליטה הקיימים הגלומים בעמדה כזו אינו מובטח כלל – לדעת כמה ממבקריו של באבא אולי גם אינו אפשרי. האם חזרת ומופיעה כאן סתירה, די מוכרת, בין תביעותיה של התיאוריה שלא לוותר על מורכבות ואי-היקבעות, דהיינו, על תיאור מציאות רבי-ממדי הכולל גם את שדה האפשרי ולא רק את מה שקיים בפועל, לבין תביעותיה של הפעולה הפוליטית לשרטוט חד-משמעי של קו החזית, של ההבדל בין אויב לאוהב ובין מועיל למוזיק? באבא יאמר כי פעולה פוליטית אחראית זקוקה לשיח תיאורטי שמבקש להישאר נאמן ככל הניתן לתנאים שהיא מתקיימת בהם וכי הסתירה הזו היא עוד תוצר לוואי של הדימוי האידיאולוגי הרווח, המציג את יחסי השליטה כשדה כוחות מקוטב באופן פשוט וחד-משמעי.

יש קשר ישיר בין תפישה זו של מורכבות יחסי השליטה לבין סגנון הכתיבה הקשה של באבא. אחת התוצאות הישירות של מפגש המסורות שמתקיים בכתיבתו ושל פרוצדורות הקריאה המורכבות שלו היא כתיבה עמוסת זירגון, מתפתלת, רצופת מעקשים של סגנון והיגיון, שמתכתבת עם קבוצה מגוונת של טקסטים ומחברים שלא תמיד מתיישבים זה עם זה. המאמץ המשקע בקריאה (שהיא תמיד תרגום) ובתרגום (שהוא תמיד אופן של קריאה) של סגנון השעטנו של באבא מוביל לתיאורטיזציה שמאפשרת לדבר על האמביוולנטיות החדרת תמיד את עמדת השולט או בעל הידע ואת עמדת הנשלט או מושא הידע בשדה של יחסי כוח בתרבות ובפוליטיקה. כך, למשל, אפיון באבא במקום אחר? את הסגנון החקייני (mimicry), ספק אירוני, ספק מתחטא, שנהגים נשלטים בהקשרים קולוניאליים ומעין-קולוניאליים בתחומי תרבות שונים (מאופנת לבוש עד ספרות ושירה, מארכיטקטורה עד הנאום הפוליטי). האחר-הנשלט מופיע כאן כדומה אבל שונה, ובדיוק משום כך הוא מאיים: השליט אינו יכול לבטל את המרחק בין החיקוי למקור, להפוך את האחר ל"אחד משלנו", לשלוט בווריאציות שיציע הנשלט ל"מקור", שלשליט יש עליו תביעת בעלות. מנקודת-מבטו של הנשלט, החיקוי הוא, כמובן, התבטלות בפני מושא החיקוי – אבל לא התבטלות גמורה; מנקודת-מבטו של השולט, החיקוי מעיד תמיד על כושר ההטמעה של התרבות השולטת – אבל לא הטמעה גמורה. הניכוס וההתבטלות הכרוכים בחיקוי, מראה באבא בניתוח המנגנון התרבותי הזה, כוללים בתוכם תמיד פוטנציאל של איום על השולט, ולכן הם עשויים בכל רגע להפוך לאתר של חתרנות והתנגדות.

התיאוריה בעלת אופי השעטנו הזה (שעטנו, שבטקסט שלפנינו מודגם, למשל, באנקדוטה של פאנון על המפגש בין ילד לבן לצעיר שחור) פותחת פתח להבנה מעמיקה של אקט ההתנגדות בתנאים קולוניאליים: התנגדות ושיתוף פעולה אינם מוציאים זה את זה; הם עשויים להיווצר זה מתוך זה ולהזין זה את זה. יחסי גומלין מסוג זה מוכרים בפרקסיס הפוליטי הישראלי, ובעיקר בקצוות האידיאולוגיים הרדיקליים של השדה הפוליטי. הסירוב הקשוח ביותר עשוי להיות גם אופן של שיתוף פעולה ויש עמדות של שיתוף פעולה שכלולה בהן גם אופציה של התנגדות. המעשה הפוליטי כמעשה שעטנו המוליד ייצורי כלאיים מוצא אצל באבא שפה תיאורטית שמסוגלת להנהיר אותו, ואולי גם להנהיג אותו.